

A török kiűzése után az elpusztult, jórészt lakatlan Tolna megyébe német telepesekeket telepítettek be, akik szorgalmukkal, takarékoságukkal, hozzáértésükkel felvirágoztatták új hazájukat. A betelepítés három hullámban zajlott le. Az első hullámot III. Károly uralkodása idején, 1772-ben Merczy gróf indította el. A második telepítésre Mária Terézia uralkodása alatt, az 1760-as évek közepétől kezdődő egy évtized során került sor, a harmadik II. József uralkodása idején, az 1780-as évek közepén történt. A betelepültek kézművesek és parasztok voltak, akik új hazájukba magukkal hozták anyanyelvüket és népük kultúráját. Az új hazát keresők számos német faluból indultak el. Hazánkban tehát különböző nyelvjárásokat beszélő emberek telepedtek le. Ezután megkezdődött a nyelvi nivellálódás, s kialakult egy-egy olyan dialektus, amelyet sem Magyarországon, sem az óhazában sehol máshol nem beszélt senki.

A földrajzi nevek különösen alkalmasak arra, hogy évezredek kultúrájának emlékeit, régies nyelvi változatokat megőrizzenek. Tolna megyébe a történelem viharai különféle népeket sodortak, akiknek emlékeit a földrajzi nevek őrzik. A magyar nevek mellett német, szerb és bukovinai székely, csángó elnevezések is élnek napjainkban. Ebből az óriási névanyagból mi csak a német eredetű földrajzi neveket vizsgáltuk meg. Ezen belül is célunk a hitvilág fogalmkörébe tartozó földrajzi nevek elemzése volt. Ezt azért is tartottuk fontosnak, mert a hitvilág fogalmkörébe tartozó német földrajzi nevek a magyar kultúrkincs szerves részét alkotják. Úgy érezzük, hogy Magyarország nemzetiségi területein külön kell elemezni a nemzetiségi földrajzi névadást nemzetiségek szerint, s külön a magyar földrajzi névadást. Ezen névadások együttes szintézise ad magyarázatot egy nagyobb terület pl. egy megye névadási törvényszerűségeire.

Igen sok esetben földrajzi neveinkben olyan összetételeket is találunk, melyeknek csupán egy része kapcsolódik a hitvilág témaköréhez, mégis e csoportokba sorolhatók pl: fi(c)frithöf (Viehfriedhof) = dögtemető. Előfordulnak azonos alkú, nem a hitvilág témaköréhez tartozó szavak is, pl: kraitsvæk (Kreuzweg) = keresztút: itt utak keresztezik egymást.

A hitvilághoz tartozó fogalmak magyarázatánál az európai kultúrában betöltött szerepükre is rámutattunk. Sokszor kötődnek a nevek a Biblia történeteihez. A hitvilág konkrét és elvont fogalmaiból, a vallás gyakorlására szolgáló épületek neveiből következtetni lehet arra, hogy az adott helységekben milyen vallást gyakoroltak. Van olyan falu, ahol a különböző vallási felekezetekhez tartozók más-más dialektust beszéltek.

Feldolgozásunkat kulcsszavak alapján végeztük. A kulcsszavakat négy fő témakörbe csoportosítottuk. A témakörök és kulcsszavaik a következők:

I. Az emberi elmúlás

1. kruft (Gruft) = sírbolt, kriptá. 2. krāp, krāp (Grab) = sír. 3. frīthōf, frīthop (Friedhof) = temető. 4. kērhōf, kērhōp (Kirchhof) = temető. 5. laixthaus (Leichenhaus) = halottasház, hullaház. tōdēhaus, tōtēhaus (Totenhaus). A "Friedhof" főnevet kizárólag katolikus településeken használják. A "Kirchhof" mind katolikus, mind protestáns községekben járja.

II. Vallást gyakorló ember vagy csoport tevékenysége

1. emausvex (Emmausweg) = Emmauszi út. 2. lutēškas (Lutherische Gasse) = Lutheránus utca. 3. judā (Jude) = zsidó. 4. pāfē, pāfē (Pfaffe) = csuhás, pap. 5. pfarē, pārar, pārr, pārr (Pfarrer) = plébános, lelkész. 6. pilkār (Pilger) = zarándok. A "Pilger" főnevet kizárólag katolikus községekben ismerik és használják. 7. fārsanluḡ (Versammlung) = gyűlés, gyűlekezet. A "Versammlung" név csak szektáknál található.

III. A vallás gyakorlására használt épületek és azokhoz tartozó építmények

1. pēthaus (Bethaus) = imaház. 2. pētek (Betecke) = imasarak. 3. kloke (Glocke) = harang. 4. kapel (Kapelle) = kápolna. 5. kērx, kīrx (Kirche) = templom. 6. klōster (Kloster) = kolostor, klastrom, zárda. 7. katōlišar lēzēferein (Katholischer Leseverein) = katolikus olvasóköri. 8. pfarai (Pfarrei) = plébánia, parókia, lelkészi hivatal. Csak katolikus településekre jellemző. 9. katōliš sūl (Katholische Schule) = katolikus iskola; evangēliš sūl (Evangelische Schule) = evangélikus iskola. 10. templ (Tempel) = kizárólag zsidó templom.

IV. A vallás világához tartozó tárgyak, berendezések, szimbólumok

1. piltstok (Bildstock) = szentképes fa. 2. pil (Bild) = kép. 3. traifaltigkait (Dreifaltigkeit) = szentháromság. 4. hajlicprunē (heiliger Brunnen) = szent kút. 5. Heiligen = szentek. 6. kalfāri (Kalvarie) = kálvária. 7. kalfāripērk (kalvarienberg) = kálvária hegy. 8. kraits (Kreuz) = kereszt. 9. firts n nōthelfer (Vierzehn Nothelfer) = tizennégy segítő szent. Az utóbbi elnevezések csak katolikus településeken hallhatók.

A "Versammlung, Leseverein, Schule" szavakhoz kapcsolódó melléknévi jelzők utalnak a hitvilágra, s ezért soroltuk az egyébként nem a hitvilághoz tartozó szavakat ide. Utak, szántóföldek mentén gyakran előfordul a szentképes fa, bádogra festett Mária-kép, illetve szenteket ábrázoló képek. Rájuk utaló olyan földrajzi nevek is előfordulnak, melyek csupán a "Bild" szóból állnak. A "Heiligen" gyűjtőfogalom alatt a szentek keresztnéveit tárgyaljuk.

A továbbiakban rövid áttekintést szeretnénk adni a gyűjtőnevek alapján a hitvilághoz tartozó német földrajzi nevek jellemző vonásairól Tolna megyében.

I. Az emberi elmúlás

1. kruft (Gruft) = sírbolt, kriptá. A földrajzi név családi nevekké alakot összetételezett pl: mājə rs kruft (Mayers Gruft) (Bátaszék) = Mayer család kriptája. A pompás síremlékek státuszszimbólumok voltak a német településeken is.

2. krāp, krāp (Grab) = sír. A hāilīç krāp (Heiliges Grab) = Szent sír (Keszőhidegkút) összetétellel találkoztunk csupán. A bibliai fogalom közismert. Az elnevezés a Biblia alapján keletkezhetett.

3. frīthōf, frīthōp (Friedhof) = temető. A "Friedhof" szó összetételezett alkot a "Gasse, Gāssi, Strasse, Alle" (út, utca, sor) főnevekké. Az "Acker" (szántóföld), "Feld" (mező), "Hauf" (kender) + "Friedhof" összetételek arra utalnak, hogy a temető a mezőgazdasági terület közelében helyezkedik el, s egyben orientációs központul is szolgál. A telepítések kezdetén kolera tizedelte meg a német falvak lakosságát. Erre utal a "Cholerafriedhof" (koleratemető) (Zomba) elnevezés. Az I. világháború után tomboló spanyolnátha áldozatait juttatja eszünkbe a "Spanischer Friedhof" (Spanyol temető) (Zomba). A "Nonnenfriedhof" (Apácatemető) arról tanúskodik, hogy Hőgyészen igen régen apácarend volt. A "Raizenfriedhof" (ráctemető) (Aparkant), "Judenfriedhof" (zsidó temető) (Tolna) elnevezések bizonyítják, hogy a nemzetiségi illetve felekezeti hovatartozás alapján a nemzetiségeknek illetve a vallási felekezeteknek külön temetői voltak.

4. kērhōf, kērhōp, (Kirchhof) = temető. A "Friedhof" és a "Kirchhof" főnevek egymás szinonímái. A "Friedhof" főnevet kizárólag katolikus községekben használták. Lengyelben és Bonyhádvarasdon mind a "Friedhof", mind a "Kirchhof" főnevek ismeretesek. A kettős elnevezés a régebben ideköltözött német nyelvű lakosság s az utánuk betelepült svábok nyelvhasználatát tükrözi. A "Zsibriker Kirchhof" (Mőcsény) földrajzi névben Zsibrik község nevét találjuk. "Alter Kirchhof" = régi, öreg temető. "Neuer Kirchhof" = új temető. Az "alt — neu" melléknevek megkülönböztető szerepet töltenek be. Az első német telepések temetői helyett idővel újakat kellett nyitni. "Raizenkirchhof" = ráctemető. A törökök elől a Balkánról a szerb lakosság hazánk déli részére menekült, s itt telepedett le. Az I. világháború után a Tolna megyei szerb lakosság nagy része visszatelepült Jugoszláviába. A német telepések a szerbeket "rácoknak" nevezték. "Baptistenkirchhof" = baptista temető (Bonyhád). "Reformierter Kirchhof" = református temető (Nagyszékely). "Evangelischer Kirchhof" = evangélikus temető (Alsónána). A vallási hovatartozás is meghatározó volt a temetkezési szokásokban.

5. tōdēhaus, tōtēhaus (Totenhaus) = halottasház, hullaház. Ezzel a földrajzi névvel csak Bonyhádvarasdon találkozunk.

II. A vallást gyakorló ember vagy csoport és tevékenysége

1. emausvex (Emmausveg) = Emmauszi út. Tolnán talált földrajzi név. Szintén bibliai indíttatású. Kizárólag katolikus községekben ismerik a fogalmat. Az emmauszi tanítványok emlékére

a magyarországi németiség húsvét másnapján tartja az Emmausz-jarást.

2. luthaskas (Lutherische Gasse) = Luteránus utca. Az utcaelnevezés arra utal, hogy ebben az utcában laktak az első evangélikus vallású német telepesek Gyönkön.

3. juda (Jude) = zsidó. "Judenwaldfeld, Judenacker, Judenwiese" elnevezések arra utalnak, hogy a mezőgazdasági területek tulajdonosai zsidó vallásúak voltak. A "Judenschule" (zsidó iskola) földrajzi név az egykori felekezeti iskola emlékét idézi. A "Judengewölbe" (zsidó bolt) elnevezés a zsidó vallású lakosság kereskedelmi tevékenységére utal. A "Judengasse, Judengässchen, Judengässli" (Zsidó utca, köz) elnevezések onnan származnak, hogy a település zsidó vallású lakói ezekben az utcákban laktak.

4. pafa, pfafa (Pfaffe) = csuhás, pap. Az "Acker" (szántó-föld), "Winkel" (sarok), "Feld" (föld) szavakkal alkot a "Pfaffe" főnév összetételt. Arra utal, hogy ezek a mezőgazdasági területek az egyház tulajdonát képezték, egyházi, kántori javadalomföldek voltak. A katolikus Mözsön a paplakra a "Pfaffenhaus" kifejezést használják, a protestáns Kismányokon pedig a "Pfarrerhaus" főnevet.

5. pfa, pfa, pfa, pfa (Pfarrer) = plébános, lelkész. Az egyház tulajdonában lévő mezőgazdasági területek elnevezésére itt is bőven találunk példát "Pfarrerwieschen" (papi legelő), "Pfarrergerwannacker" (papi dűlő). A "Pfarrerpaschkum" (papi páskom) (Györköny) név arra utal, hogy a német telepesek magyar falvak lakóitól vették át az ismeretlen hangalakot. "Serbisches Pfarrerhaus" (szerb paplak) (Bátaszék) az I. világháború végéig Tolnában élő szerb nemzetiségű lakosság nyelvi emléke.

6. pilka (Pilger) = zarándok. Érdekes német földrajzi név Tevelen a "Pilgerstockacker". A "Stock" jelentése a katolikus nyelvjárásokban: szobor. A falu szélén álló, szentet ábrázoló szoborról van szó.

7. fa sanlu (Versammlung) = gyűlés, gyülekezet. Györkönyön található a "Nazarenerversammlung" földrajzi név. A meg lehetőségen ritkán előforduló szektának volt itt imaháza. Egyébként a Tolna megyei németek között igen kevés nazarénus volt.

III. A vallás gyakorlására használt épületek és azokhoz tartozó építmények

1. pethaus (Bethaus) = imaház. A kis lélekszámú vallási felekezetek nem építhettek maguknak templomot, így imaházzal kellett beérniük. A különféle vallási felekezetekre lehet következtetni az alábbi földrajzi nevekből "Reformiertes Bethaus" (református imaház), "Katholisches Bethaus" (katolikus imaház), "Methodistenbethaus" (metodista imaház), "Baptistenbethaus" (baptista imaház).

2. pettek (Betecke) = imasarok. Tolnán a környékbeli öregasszonyok ehhez a sarokhoz jártak imádkozni.

3. kloka (Glocke) = harang. A "Glocke" szó összetételekben fordul elő. A 'harangláb' jelentés két nyelvi változatban is él Tolna megyében "Glockenstuhl" (Csibrák), "Glockenstock"

(Bonyhád melletti Börzsöny). Kis lélekszámú községekben templom nem volt, ezért haranglábat állítottak fel, ahol naponta háromszor harangoztak. Ezt a harangot szólaltatták meg temetéskor, tűz vagy más természeti csapás esetén. A "Schöneicher Glockenstuhl" földrajzi név Kakasdon "Schöneichel" település nevét őrizte meg.

4. Kapell (Kapelle) = kápolna. Kápolnát kizárólag csak római katolikus községekben építettek. Először csak a katolikus földesurak, később a jómódú katolikus parasztok is. Az irodalmi nyelvből vett kölcsönszó változatlan alakban került a nyelvjáráásokba. A kápolnák környékén elhelyezkedő mezőgazdasági területek a kápolnáról kapták a nevüket, amelyek tájékozási pontokként szolgáltak. Pl: "Kapell(en)äcker" (Murga, Keszőhidegkút) = kápolnaszántók. Sokszor utcákat neveztek el a közelben vagy az utcában található kápolnákról, pl: "Kapellengasse" (Kápolna utca) (Tevel), "Kapellengässlein" (Kápolna köz) (Bátaszék). "Raizenkapelle" (rác kápolna) az egykori szerb lakosságra utal. A kápolna szó összetételt alkot katolikus keresztnévvel, pl: "Annakapelle", családi nevekkal, pl "Mayerkapelle", "Strigenserkapelle". Ezek a nevek a kápolnák tulajdonosainak illetve építtetőinek neveit rögzítik. Szentek nevei is előfordulnak a kápolnanevekben, pl "Rochuskapelle" (Nagymányok), "Schmerzhaftes Mutter Gottes-Kapelle" (Fájdalmas Szűzanya kápolna) (Kisdorog). Egy felirat szolgált az elnevezés alapjául: "Ora-et-labora-Kapelle" (Kisdorog). Régi helységnevet rejt magában az "Odányer-Kapelle" (Kisdorog). Birtoknevet jelöl, amelyben a kápolna áll: "Dollingen-Kapelle, Dolinakapelle".

5. Kērik, Kirç, Kirçə (Kirche) = templom. A katolikus és protestáns településeken a "Kirche" főnévnek eltérő nyelvjárási alakja van. Protestáns településeken a "kēriç", katolikus településeken pedig a "kīriç vagy Kirçə" változat található. A földrajzi név sokszor önmagában áll, pl: "Kirche" (Aparkant, Bótaapáti). Vallási felekezetre vagy népcsoportra utalnak a következő nevek: "Katholische Kirche" (Hőgyész), "Reformierte Kirche" (Bonyhád), "Evangelische Kirche" (Mócsény), "Raizenkirche" (Kéty), "Ungarische Kirche" (Nagyszékely), "Türkische Kirche" (Tolna). Az utóbbi nevet a hagyomány teremtetette. Egykori templomok helyét idézik több helységben az "Alte Kirche" elnevezések. A templomok elhelyezkedésére, nagyságára következtethetünk az alábbi elnevezésekből: "Obere Kirche" (felső templom) (Nagyszékely), "Kleine Kirche" (kis templom) (Bonyhádvarasd). A helységek templomairól terek, hidak, utcák, közök kapták nevüket, pl "Kirchenplatz, Kirchenbrücke, Kirchengasse, Kirchengässel". A mezőgazdasági területek, ha egyházi tulajdonban voltak, vagy rajtuk illetve a közelükben templom állott, felvették a templom elnevezését, pl "Kirchenäcker" (templomföldek), "Kirchenweingarten" (templomszőlő), "Kirchengemeindewiesen" (egyházközségi rét), "Kirchenfeld" (templomföld). A "Kirche" szó alkothat összetételt helységnévvel, de keresztnévvel is, pl. "Papdier Kirche" (a helység magyar neve Papd), "Rosalienkirche" (Rozália-templom). Rozália az egykori járványos betegségek hazai védőszentje.

6. klōstər (Kloster) = kolostor. Állhat magában, tényleges funkcióját betöltve a "Kloster" földrajzi név. Összetételeiben utalhat nemzetiségre, lehet névadója utcának, mezőgazdasági területnek, pl. "Raizenkloster" (szerb zárda), "Kloster-gasse" (Zárda utca), "Hinter dem Kloster" (zárda mögötti fődék).

7. kätōlischar lēzəfaraj̄n = (Katolischer Leseverein) = katolikus olvasókör. Tolna megye több helységében megtalálható ez a földrajzi név (Bonyhád, Kakasd, Nagyvejke, Mucsi). Ezekben az épületekben a római katolikusok egyházi felolvasásokat tartottak.

8. pfarāj̄ (Pfarrei) = plébánia, parókia, lelkeszi hivatal. A főnevet csak katolikus községekben használják. Összetételként földrajzi neveken nem szerepel.

9. kätōliš sül̄ (Katolische Schule) = katolikus iskola. A különböző vallási felekezetek gyermekeit vallásos nevelésben részesítették. Ennek helyei a felekezeti iskolák voltak, amelyek egyházi fennhatóság alá tartoztak. A felekezeti iskolák a felszabadulásig álltak fenn.

10. templ̄ (Tempel) = kizárólag zsidó templom. A földrajzi név állhat önállóan (Tempel) vagy összetételben. Az izraelita vallású lakosság használta ezeket a templomokat, imaházakat. A "Judentempel" elnevezés előtagja közvetlenül utal erre. Megkülönböztető jelzőként használatos a "gross" (nagy) vagy "klein" (kicsi) jelző a "Tempel" főnév előtt, pl. "Grosser Tempel", "Kleiner Tempel". A megkülönböztető jelző nemcsak az épület nagyságára utalt, de arra is, melyik zsidó vallási felekezet volt többségben. Az ortodox irányzat követői használták a nagy zsinagógát, a neológ irányzat hívei pedig, akik jóval kevesebben voltak, a kis templomot, a kis zsinagógát.

IV. A vallás világához tartozó tárgyak, berendezések, szimbólumok

1. piltštok (Bildstock) = szentképes fa, szentkép; pil (Bild) = kép. A katolikus községekben Krisztus, az angyalok, Szűz Mária és a szentek képeit és szobraikat nagyon tisztelték és ezekre a módosabb gazdák igen sok pénzt áldoztak. A "Bildstock" fogalom csak német nyelvterületen fordul elő. Az imaoszlop egyszerű változata, fából készült oszlop, amelyen feszület és szentkép van, s többnyire fülkében vagy falmélyedésben található. Általában mezőgazdasági területeket, erdőket neveztek el segítségével, pl. "Bildstockäcker" (keresztfa dűlő), "Bildstockäckerwald" (Kis-képi erdő). Néha az imaoszlopon levő szent neve is szerepel a földrajzi névben, pl. "Wendelinbildstückerlein".

2. trāifaltigkajt̄ (Dreifaltigkeit) = szentháromság. Szentháromság szobrot kizárólag katolikus illetve olyan vegyes lakosságú községekben lehet találni, ahol katolikusok is laknak. A "Dreifaltigkeit" földrajzi név jelölhet teret is, pl. Mőcsényben. A különböző nyelvjárásokat használó német lakosság használja a szobor jelölésére a "heilig" (szent) jelzőt is. "Heilige Dreifaltigkeit" (Szenháromság szobor), ami az irodalmi nyelvben ismeretlen.

3. heiligprunə (Heiliger Brunnen) = szent kút. A forrás vizének gyógyító hatásáról kapta nevét Kurdon ez a földrajzi elnevezés. Ez a fogalom a Bibliában is él.

4. heiligen = szentek. A szenteknek kizárólag katolikus közösségekben állítottak szobrokat. Él Nepomuki Szent János, Szűz Mária, Szent Orbán, Szent Sebestyén hagyománya. Különösen gyakran lehet találni Szent Vendel szobrot Tolna megye német lakta településein. Vendel szobraihoz, aki a jószágok védőszentje, jószágjárvány idején körmenetet tartottak, hogy óvja meg a falvak állatállományát a betegségektől. A szentek szobrairól kaptak nevet mezőgazdasági területek, hidak, hegyek, utcák, pl. "Urban-Hohle" (Orbán-hegyi szurdok), "Johannisbrücke" (Szent János híd), "Urbaniberg" (Orbán-hegy), "Antonigasse" (Antal utca).

5. Kalfāri (Kalvarie), Kalfāriperk (Kalvarienberg) = kálvária, kálvária hegy. A kálvária a népi jámborság helye a három kereszttel és a szokásos stációkkal. A kálvária, vagyis Krisztus szenvedésének útja megtalálható szobron ábrázolva (Grábóc, Mőcsény), temetőkben vagy temetkezési helyeken (Bátaszék, Aparkant, Bonyhád). Ritkán még ma is az ájtatosság helye (Mucsi, Pári, Tolna). A legtöbb esetben a mellettük lévő mezőgazdasági területek, utcák, falurészek őrizték meg a kálvária nevet ott is, ahol már nem léteznek, pl. Majoson, Diósberényben.

6. krajts (Kreuz) = kereszt. A földrajzi név állhat egymagában. Színre utaló jelzővel áll a "Swarzes Kreuz, Rotes Kreuz". A vörösre festett kereszt Bonyhádon a pestis ellen, Kisdorogon a vörheny ellen védett. A kereszt korára utal az "Altes Kruz" elnevezés. Kálvária nélkül is állítottak hármaskeresztet "Dreikreuz" (Hőgyész). Helységnevet őriztek meg a kereszt neveivel "Zavoder Kreuz" (Mucsi). A jómódú katolikus családok kereszttek felállításával fitogtatták gazdagságukat, s törekedtek tekintélyt szerezni. Egy-egy faluban több kereszt is volt. Megkülönböztetésül felállítója után nevezték el őket: családi névről: "Gernerkreuz" (Bátaszék), ragadványnévről: "Öhlenmüllerskreuz" (Mucsi), becező keresztnévről: "Fritzkreuz" (Diósberény). A kereszttek elnevezését befolyásolhatja elhelyezkedésük. A kereszttek nevéből így következni lehet, hogy körülötte milyen építmény, utca vagy mezőgazdasági terület volt. Út mellett állt a "Hohlkreuz" (szurdok-kereszt) (Bonyhád), templom mellett a "Kirchkreuz" (templomkereszt) (Kurd), a laktanyával szemben magasodott a "Kasernenkreuz" (laktanya-kereszt) (Tolna), mezőgazdasági terület mellett a "Neurisswegkreuz" (új osztási kereszt) (Németkér). A "Neuriss" főnév arra utal, hogy a német telepések erdőirtással illetve a régi legelők felszántásával bővítették a növekvő lakosság számára a szükséges szántóterületet.

7. firtson, nōthelfar (Vierzehn Nothelfer) = tizennégy segítőszent. Kápolna, szobor, szántóterület őrzi ezt a nevet.

VINCZE LÁSZLÓ